

HADİSLERDE AKIL VE AKIL YETİSİNİN KULLANIMI

MIND AND USING MENTAL ABILITY IN HADITHS

MEHMET ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD
Facult Member, PhD. Sivas Cumhuriyet University Faculty of Divinity,
Department of Hadith
mehmetcetin@cumhuriyet.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3676-0912>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 20 Eylül/September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Eylül/September 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Eylül/September 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül/September

Yıl / Year: 2021 **Sayı – Issue:** 12 **Sayfa / Pages:** 5-25.

Atıf/Cite as: Çetin, Mehmet. "Hadislerde Akıl ve Akıl Yetisinin Kullanımı - Mind and Using Mental Ability in Hadiths". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi- Journal of Islamic Sciences Researches* 12 (Eylül/September 2021): 5-25.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. <http://www.islambilimleri.com>

Copyright © Published by Journal of Islamic Sciences Researches, Samsun, Turkey. All rights reserved.

HADİSLERDE AKIL VE AKIL YETİSİNİN KULLANIMI

Öz: Akıl Allah'ın insana bahsettiği en önemli nimetlerden biridir. Akıl yetisine sahip olan insan dünyada kulluk vazifelerini yapmakla mükelleftir. Allah c.c. Kur'an-ı Kerim'de birçok âyet-i kerimede aklın kullanılmasını, tefekkür edilmesini, gözlem neticesinde elde ettiği delillerden hareketle Allah'ın varlığının ve birliğinin fark edilmesini emretmektedir. Gözlerini hakikatlere kapatanların akletmediklerini ve kalplerinin mühürlü olduğunu haber vermektedir. Sünnet'in, Kur'an'ı beyan etmek, genel hükümleri sınırlandırmak, Kur'an'da olan bazı hususları te'yid ve te'kid etmek gibi bir fonksiyona sahiptir. Bu bağlamda Sünnet verileri olan hadislerde akıl konusunu incelemeye tabi tutulmuş ve çalışmada şu soruların cevabını aramaya çalışılmıştır: Hadisler ontolojik olarak akla ve aklın yaratılmasına temas etmiş midir? Akıllı öven ve akıllı kullanmaya teşvik eden hadisler var mıdır? Aklın yerildiğine dair hadisler var mıdır? Hadislere göre, insanlar eşit akıl yetisine sahip midir? Hadislere göre aklın sınırı söz konusu mu? Hadislere göre akletme eylemini gerçekleştiren organ hangisidir

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Akıl, Aklın Sınırlılığı, Akletme, Fetânet, İlk Yarattılan Varlık.

MIND AND USING MENTAL ABILITY IN HADITHS

Abstract: Mind is one of the most significant gifts Allah has endowed to human being. The human being who has mental ability is obliged to do the servitude duties. Allah c.c. In many verses of the Qur'an, orders using mind, contemplating, and realizing the existence and oneness of Allah, based on the evidence obtained as a result of observation. He informs that the ones closing their eyes to the truth do not reason and their hearts are sealed. The Sunnah has duties such as declaring the Qur'an, limiting the general provisions, confirming and reinforcing the issues in the Qur'an. Within this context, while we are examining the mind issue in the Hadiths with Sunnah data, we have been looking for the answers to these questions: Have the Hadiths dealt with the mind and the creation of mind ontologically? Are there any Hadiths praising mind and encouraging using mind? Are there Hadiths about criticizing mind? Do the human beings have equal mental ability according to the Hadiths? Does mind have limitation according to the Hadiths? Which organ carries out the act of reasoning according to the Hadiths? In this study we have been trying to scrutinize and investigate the issues like this and so forth.

Key Words: Hadiths, Sunnah, Mind, Limitation of Mind, Reasoning, Fatânet (genius), First Created Being

Giriş

Akıl, Allah'ın insana bahsettiği, somut bir özellikte olmayan, cisim olmadığı için uzunluk ve genişlikle tanımlanamayan, duyu organlarıyla idrak edilemeyip sadece fiilleriyle tanımlanabilecek olan, hiç kimsenin ne kendisindeki ne de başkasındaki akıllı tarif edemediği, fitrî, doğuştan gelen, içgüdüsel bir melekedir.¹ Kur'an aklın² fiillerini, tefkîr³, tefekkür⁴, tedebbür⁵, tezekkür⁶, ra'y (برو) ⁷ şeklinde bizim dikkatimize sunar. Kur'an aklın bu fiillerini ilgili âyetlerde kullanırken bizlerden kâinâtı ve kâinattaki varlıkları incelememizi, onların yaratılışı hakkında düşünmemizi ve gördüğümüz işaretlerden hareketle bazı çıkarım ve

¹ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Mâhiyetü'l-Akli ve Ma'nâhu ve'h-Tilâfi'n-Nâsi fih*, ed. Hüseyin el-Kuvvetli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 203-204.

² Aklın tanımı ve mahiyeti hakkında, çalışmanın hacmini uzatmamak ve daha önce ele alınan konuları tekrar tekrar işlemek için burada ayrıntılı incelemedik. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Çetin, *Aklın Mahiyeti - Akıl ve Naklin Deliller Hiyerarşisindeki Yeri*, Ravza Yayınları, İstanbul 2021, s.57-81; Mehmet Çetin, *Aklın Mahiyeti - Akıl ve Naklin Deliller Hiyerarşisindeki Yeri*, Ravza Yayınları, İstanbul 2021, s.39-76.

³ Müddessir 74/18.

⁴ Bakara 2/219; Ra'd 13/3; Rum 30/8; Sebe' 34/46.

⁵ Nisa 4/82; Muhammed 47/24.

⁶ En'âm 6/80; Yunus 10/3; Hud 11/24, 30; Nahl 16/17.

⁷ Taha 20/89; Enbiyâ 21/44.

kiyaslamalara gitmemizi, yaptığımız bu zihni faaliyet sonucu hakikatleri anlayıp, fark edip, onlardan ibret almamızı emretmektedir. Şayet akıl etrafındaki şeyleri görüp, düşünüp birtakım dersler çıkarmıyorsa o akıl işlevini yerine getirmiyor demektir.

İnsanın akletmeye, tefekküre, tedebbüre yönlendirilmesiyle akıl ve aklın kullanımı Kur'an'ı Kerim'de bu şekilde övücü ve teşvik edici şekilde yer alırken acaba Sünnet akla nasıl bakmaktadır? Akıl ve akletmek hadislerde, Kur'an'da övüldüğü ve teşvik edildiği gibi övülüp teşvik edilmekte midir yoksa kötülenmekte midir?⁸ Biz bu çalışmamızda, akıl ile ilgili hadis olup olmadığını, hadislerin akli bize nasıl bir çerçevede sunduğunu ve akıl yetisinin kullanılmasında Sünnet'in bizi nasıl yönlendirdiğini irdelemeye, akıl yetisini kullanma konusunda Sünnet'in bize rehberlik edip etmediğini ortaya koymaya çalışacağız.

Aklın faziletine dair zayıf ve uydurma hadisler de oldukça fazladır. Zayıf ve uydurmalar üzerine bilgi ve hikmet inşa etmemek için bu tür rivâyetlere yer vermedik. Akıl hakkındaki bütün rivâyetler üzerinde konuşmak da zaten mümkün değildir. Kelâm-ı kibâr veya kibâr-ı kelâm cinsinden olan bu sözler içinde de, muhtevâ bakımından gerçekten güzel bilgiler bulunmaktadır. Ancak biz araştırmamızı, sahih, hasen ve/veya en azından za'fı şedîd olmayan hadisleri dikkate alarak yapmayı hedefledik. Araştırmamızı, Sünnet'i bizlere ulaştıran merfû', mevkuf ve maktu' hadislerle, sahâbîlerin daha önceki ümmetlerin yazılı metinlerinden naklettiği bazı haberlerle arz etmeye çalıştık.

1. Hadislerde Akıl

Akıl ve irâde ile donatılan ve kullukla mükellef olan insanın, dünya ve âhiret saâdetini kazanabilmesi için akıl yetisini kullanması istenir. Tâbiîn âlimlerinden Zührî ve Katâde'ye âit maktu' bir hadiste, sefih kişi akıl yetisini sağlıklı kullanamayacağı için "Akli gitmiş sefih ahmağın köle azadı kararı da boşama kararı da geçerli değildir"⁹ şeklinde hüküm verilmiştir. Çünkü bu türden kişiler aklını kullanmayarak yanlış mâlî tasarruflarda bulunur ve başkasına muhtaç hale gelir; yerli yersiz ani boşama kararı ile yuvasını yıkar. Böylece dünyada yaşamını zorlaştırabilir. Âhiret selâmeti hakkında da Hz. Peygamber'in şu ikazını örnek verebiliriz: "Hz. Peygamber bir kişinin 'Şubrûme adına hacca niyet ediyorum' diye başkası adına telbiye getirip hacca niyet ettiğini görünce "Şubrûme kim?" dedi. O da "Kardeşim (veya bir yakınım)" diye cevap verince Hz. Peygamber: "Kendin daha önce hacını edâ ettin mi?" diye sordu. O kişi hayır deyince "Önce kendi hacını yerine getir; sonra Şubrûme için hac yap" buyurdu".¹⁰ Bu hadisi değerlendiren İmam Şâfiî (rh.) şöyle der: "Kişinin kendi dînî vecibesini ihmal ederek başkasının dînî vecibesini yapması akıl kılığındandır. Akıllı kişinin önce kendi dînî vecibesini yerine getirmesi sonra başkalarının dînî vecibelerini yerine getirmesi gerekir".¹¹ Dolayısıyla hadis-i şerif bizlere, kişinin âhiret saâdetini kazanabilmesi için önce kendi dînî sorumluluklarını edâ etmesinin aklın bir gereği olduğunu öğretmektedir. Toplumda

⁸ Bizi bu soruyu sormaya ve cevabını aramaya sevk eden sebep, bir takım uydurma ve şiddetli zayıf hadisler sebebiyle nakledilen sünnet verilerinin akletmeyi teşvik etmediği ve/veya kötilediği gibi bir zanna kapılan insanların önyargılarının doğru olmadığını ortaya koymak isteğimizdir.

⁹ Abdürrezzâk Ebû Bekir b. Hemmâm Sar'ânî, *el-Musannef*, thk. el-A'zamî Habîbürrahmân (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), c. 7, 78, 12278.Hadis.

¹⁰ Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut, ts.), Menâsik 25; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü'l-İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), Menâsik 9.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1951), c. 1, 388, 999.Hadis.

“Himmete muhtaç bir dede nerde gayriye (başkasına) himmet ede” denildiği gibi kendisi Allah’a borçlu olanın başkasının uhrevî saâdetini düşünerek dînî sorumluluklarını yerine getirmesi, akıl kıtlığından ve/veya aklını kullanmamasındadır. Dînî sorumluluklarını yapmadıkları için cehenneme dûçâr olacak insanların, bu hale düşmelerinin sebebinin akletmemeleri olduğunu Kur’an şöyle ifade eder: “Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennemnin mahkûmları arasında olmazdık!”¹² Ebû'l-Alâ Eyyûb b. Ebî Miskîn (ö.140/757) de şöyle der: “İslam’a girdikten sonra bir kula sâlih akıldan daha üstün bir rızık verilmemiştir”¹³ Kul sâlih akıl (akl-ı selîm) ile yani doğru çalışmasına mani olacak kusurlardan âzâde akıl ile rızıklanırsa, dünyâ ve âhiret sâadetini sağlayacak onurlu bir hayat yaşar. Bu onun için mahza hayırdır. Serveti çok olduğu halde akli olmayan veya aklını kullanamayan kişi servetini kaybeder ama serveti olmadığı halde akıl nimetine sahip olan kişi servet elde eder. Bu nedenle akıl mahza rızıktır.

Ashâb-ı Kirâm ve selef-i sâlihîn de akla önem vermişlerdir. Buna dair şu örnekleri verebiliriz:

Hiz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh’a bir mektup yazdı ve şöyle dedi: “Muhakkak ki insanların idaresini ancak akl-ı selîm (isabetli görüş sahibi, mantıklı, sağduyulu) ve problemleri çözebilen dahi kişi yapabilir. İnsanlar o (idâreci, yönetici) kişinin avretine (ayıbına, kusuruna, yanlışına) vâkıf olamaz (olmamalı). Zor zamanlarda eğilip bükülmez (müstakim tavrını değiştirmez). Allah’ın dinini ikâme etme ve yaşama konusunda kınayanın kınamasından korkmaz”^{14,15} Hiz. Ömer’in şahsına, tavrına uygun olan ve onun hakkında söylenen “كان وقافا عند حدود الله”, “Allah’ın hadlerinde (çizdiği sınırlarda) hemen çakılıp kalır (itiraz etmeden boyun bükkerdi)” ifadesine de uyan lafızlardan bir tanesi de şudur: “Cesaret gösterilerek dile getirilen hak söze karşı sinirlenmez”¹⁶ Bu rivâyetlerin vurguladığı ortak nokta, idâre ve yöneticilik hususunda da aklın ne kadar önemli olduğudur. İnsanları idâre etmek, ülke güvenliğini sağlamak, ahâlînin geçimini temin etmek, insanlar arasındaki huzurun te’sisini sağlamak ve adâleti gözetmek gibi önemli hususları ancak akıllı bir idâreci yerine getirebilir.

Tâbiîn müfessirlerinden Mücâhid (ö.103/721) “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de (itaat edin)...”¹⁷ âyetindeki “ulu’l-emr” ifadesini “ulu’l-akl ve’l-fikh” olarak yorumlamıştır.¹⁸ Dolayısıyla toplumun akıllı ve Allah’ın dininde derin anlayış sâhibi (fakîh) olanlara itaat etmesi gerekli görülmüştür.

Tâbiîn âlimlerinden Şa’bî (ö.104/722) ise aklın ilim açısından da ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Hadis ilmini kendisinde iki haslet bulunduran kişi talep

¹² Mülk 67/10.

¹³ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1989), c. 5, 266, 25942.Rivâyet.

¹⁴ Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Esfiyâ* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988), 10/c. 6, 138; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 7, 11, 33852.Rivâyet; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *Şuabu’l-Îmân*, ed. Abdu’l-Aliy Abdü’l-Hamid Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), c. 9, 507.

¹⁵ “Zor zamanlarda eğilip bükülmez (müstakim tavrını değiştirmez)” diye tercüme ettiğimiz kısım el yazması nüshaların okunamamasından veya matbu’ nüshaya geçerken redaksiyon yapan kişilerin dikkatsizliğinden olsa gerek çok farklı lafızlarla gelmiştir: *ويحكم في الحق على حزيه , ولا يتكلم في الحق على حزيه , ولا يجس في الحق على حزيه , ولا يفتق في الحق على حزيه*

¹⁶ *ولا يفتق في الحق على حزيه , ولا يفتق في الحق على حزيه*

¹⁷ Nisâ 4/59.

¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 6, 418, 32534.Rivâyet.

ediyordu: Akıl ve ibâdet ehli. 'İbâdet ehli olup akıllı değilse (durum ne olur diye sorulduğunda)' şöyle denilir: 'Bu ilim ancak akıllı insanların nâil olabileceği bir ilimdir sen neden talep ediyorsun'. Yine 'Akıllı olup ibâdet ehli değilse (durum ne olur diye sorulduğunda)' şöyle denilir: 'Bu ilim ancak ibâdet ehli insanların nâil olabileceği bir ilimdir sen neden talep ediyorsun'. Daha sonra Şa'bi 'Ben bugün kendisinde bu hasletlerin hiçbirisi ne akıl ne de ibâdet bulunmayan insanların talep etmesinden korkuyorum' demiştir".¹⁹ Bu maktû' hadisten, aklın ilim talebinde ne kadar önemli olduğunu anlıyoruz. Zira akıl, ilim talep ederken öğrenme kolaylığı sağlar; muhâkeme yaptırarak doğru bilgi ile yanlış bilgiyi birbirinden ayırt ettirir; unutmayı en aza indirir veya en azından geciktirir; neyi, neden, nasıl, ne zaman, kimden ve kiminle öğrenmesi gerektiğini fark ettirir. Bunlar aklın, ilim talebinde sayılamayacak kadar çok faydasından birkaç tanesidir.

1.1. Allah'ın c.c. İlk Yarattığı Varlık Akıl Mıdır?

Allah'ın yarattığı ilk varlığın ne olduğu meselesi insanların zihnini daima meşgul etmiştir. Bu konuda doğru bilgi ancak sahih yollarla gelen nakilden elde edilebilir. Zira bilimsel yöntemlerle bunun keşfi mümkün değildir. İlk yaratılan varlıkla ilgili bilgi veren sahih hadis, *Kalem Hadisi'* dir:

"قَالَ عِبَادَةُ بْنُ الصَّامِتِ لِأَبِيهِ يَا بُنَيَّ إِنَّكَ لَنْ تَجِدَ طَعْمَ حَقِيقَةِ الْإِيمَانِ حَتَّى تَعْلَمَ أَنَّ مَا أَصَابَكَ لَمْ يَكُنْ لِيُخِطِّفَكَ وَمَا أَخْطَأَكَ لَمْ يَكُنْ لِيُصِيبِكَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ لَهُ اكْتُبْ قَالَ رَبِّ وَمَاذَا أَكْتُبُ قَالَ اكْتُبْ مَقَادِيرَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى تَتَّوَمَّ السَّاعَةَ يَا بُنَيَّ إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مَنْ مَاتَ عَلَى غَيْرِ هَذَا فَلَيْسَ مِنِّي".

"Ubâde b. Sâmit oğluna şöyle nasihat etti: Yavrucuğum, sana isabet edecek bir şeyin seni ıskalamayacağını, sana isabet etmeyecek bir şeyin de sana isabet etmesinin mümkün olmadığını kesin bilinceye kadar îmânın hakiki tadını bulamazsın. Ben Rasulullah'ı a.s. şöyle buyururken işittim: Allah'ın c.c. ilk yarattığı şey Kalem'dir. Allah c.c. Kalem'e "Yaz!" dedi. O "Ne yazayım" diye sordu. Allah c.c. "Kıyâmet kopana kadar varlıkların başlarına gelecek kaderlerini yaz!" buyurdu. Yavrucuğum ben Rasulullah'ı a.s. şöyle buyururken işittim: Kim bu inanç dışında ölürse benden değildir".²⁰ Ebû Dâvûd (ö.275/889), Tirmizî (ö.279/892), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) tarafından nakledilen bu sahih hadisten, ilk yaratılanın akıl değil kalem olduğunu anlıyoruz. İbn Hacer (ö.852/1449) ve diğer alimler de Kalem Hadisi'nin ihticâca elverişli olduğunu söylemişlerdir.²¹ Bu bilgi Kalem Süresi ilk âyete de uygundur: "Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun ki...". Allah c.c. bu âyette Kalem'e ve Kalem'in yazdıklarına yemin etmektedir.

İbn Ebî Şeybe'nin (ö.235/849) *Musannef*inde ve Firyâbî'nin (ö.301/913) *Kitâbu'l-Kader* isimli eserlerinde, hadiste geçen "Kalem'i yarattı sonra..." ifadesinin peşinden "اللَّهُ خَلَقَ الثَّوْبَ وَهِيَ الدَّوَاةُ" Allah

¹⁹ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, c. 10, c. 4, 323; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, c. 3, 285, 1662.Rivâyet; Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *es-Sünen*, thk. Nebîl Hâşim el-Gamrî (Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 2000), Mukaddime 32.

²⁰ Ebû Dâvûd, *Sünne* 17; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiü's-Sahîh (es-Sünen)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), Kader 16, Tefsîru Sûre (Kalem) 68; Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî (Mısır: Dârü Hicr, 1999), c. 1, 471, 578.Hadis; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), c. 37, 378, 22705.Hadis, 37, 381,22707.

²¹ Mehmet Özşenel, "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivâyetler", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 3/4 (1998), 181-182.

c.c. Kalem'i yarattı sonra Nûn'u yarattı ki o da divittir..."²² ziyâdesi yer almaktadır. Firyâbî'nin eserinde ise Kalem'den sonra aklın yaratıldığını ifade eden şu ziyâde vardır:

"اَكْتَبَ مَا يَكُونُ وَمَا هُوَ كَاتِبٌ مِنْ عَمَلٍ أَوْ أَثَرٍ أَوْ رِزْقٍ أَوْ أَجَلٍ فَكَتَبَ مَا يَكُونُ وَمَا هُوَ كَاتِبٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ {ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ} [القلم: 1] ثُمَّ حَتَمَ عَلَى فِي الْقَلَمِ فَلَمْ يَنْطِقْ وَلَا يَنْطِقْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ خَلَقَ الْعُقُلَ فَفَعَالَ وَعَزَّيْ لَأَحْمَلْتِكَ فِيمَنْ أَحْبَبْتَ وَلَا تُفَصِّتَكَ فِيمَنْ أَبْغَضْتَ".

"Allah c.c. Kalem'e olanı ve amel, eser, rızık ve ecelden olacak şeyleri yaz buyurdu. Böylece Kalem kıyâmete kadar olan ve olacak şeylerden Allah'ın emrettiği şeyleri yazdı. Bu hakikatı Allah Azze ve Celle'nin kelâmı olan "Nûn'a, Kalem'e ve yazdığı şeylere yemin olsun ki" (Kalem Süresi 68/1) âyeti de ifade etmektedir. Sonra Kalem'in ağzı mühürlendi, artık yazmadı ve kıyâmete kadar da yazamayacak. Kalem'in yazma vazifesi bittikten sonra Allah c.c. Akl'ı yarattı ve 'İzzetime yemin olsun ki sevdiğim insanlarda seni en kâmil seviyeye getireceğim, buğz ettiğim insanlarda aklı azaltacağım' buyurdu".²³

Elbânî'nin (1914-1999) tespitine göre bu söz bâtıldır.²⁴ İbn Ebî Şeybe ve Firyâbî'nin ziyâdelerinden "Nûn'u yarattı ki o da divittir" kısmı Kalem'i yarattı meselesini açıklayan, onu destekleyen ve mana bakımından ona aykırı olmayan bir ziyâdedir. Bu ziyâde sahih olan "Allah'ın ilk yarattığı Kalem'dir..." ifadesine veya İslam'ın geneline aykırı bir bilgi sunmamaktadır. "Allah'ın ilk yarattığı Kalem'dir" sahih hadisinden, ilk yaratılanın akıl olduğuyula ilgili bilgilerin doğru olmadığını anlıyoruz. Elbânî ziyâdeyi içeren rivâyete bâtil demiştir. Özellikle de "İzzetime yemin olsun ki sevdiğim insanlarda seni en kâmil seviyeye getireceğim, buğz ettiğim insanlarda aklı azaltacağım" ifadesi Kur'an'a, İslam'ın temel prensiplerine aykırıdır. Zira Allah c.c. akıl ve irâdeyle donattığı varlıkları kulluk ile mes'ul tutar; bu nimetleri bahşetmediklerini mes'ul tutmaz. Allah'ın imtihan için gönderdiği kullarını farklı kabiliyetlerle donatması ve aynı imtihana tâbi' tutması düşünülemez. Zira Allah c.c. "Biz insanları muhakkak ki en güzel şekilde yarattık" buyururken bütün insanları kastetmiştir; sevdiği insanları en güzel şekilde akıl ile donatırken sevmediklerini akıldan mahrum bırakmamıştır.

1.2. İlk Yaratılan Varlığın Akıl Olduğu Rivâyetleri Uydurmadır.

"إِنَّ اللَّهَ لَمَّا خَلَقَ الْعُقُلَ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَفَعَالَ وَعَزَّيْ وَجَلَّيْ مَا خَلَقْتَ خَلَقًا أَشْرَفَ مِنْكَ فَكَ أَلْحَدُ وَبَكَ أَطْعِي".

"Allah c.c. akli yaratınca ona "gel" dedi, akıl geldi. Daha sonra Allah c.c. akla "git" dedi, akıl gitti. İzzetime ve Celâlime yemin olsun ki senden daha değerli bir nesne yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm". Münekkid muhaddislerin ittifâk ettikleri görüşe göre bu söz, uydurmadır.²⁵ Hatta İbn Kayyim el-Cevziyye'nin ifadesine göre akıl konusunda gelen hadislerin tamamı uydurmadır

²² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 7, 259, 35873, 35874. Rivâyetler; Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Kitâbu'l-Kader*, ed. Abdullah b. Hamed el-Mansûr (es-Suûdiyye: Edvâu's-Selef, 1997), 29, 18. Rivâyet.

²³ el-Firyâbî, *Kitâbu'l-Kader*, 29, 18. Rivâyet; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Rasûl*, ed. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), c. 2, 353.

²⁴ Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Dâife ve'l-Mevzûa ve Eseru'el-Seyyiu fi'l-Ümme* (Riyâd: Dâru'l-Meârif, 1992), c. 3, 407-408, 1253. Rivâyet.

²⁵ Ebû Abdullah Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî - Mustafa Abdulkâdir Ata, *el-Leâliu'l-Mensûra fi'l-Ehâdîsi'l-Menşûra* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 189; Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-Hasane*, ed. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1985), 198; İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammâ İştihara Mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), c. 1, 236, 723. rivâyet, 1, 263, 823. rivâyet; Nûrüddîn Ali b. Sultân Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûatu'l-Kübrâ)* (Beyrût: Dâru'l-Emâne, ts.), 124, 84. rivâyet; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, ed. Abdurrahman b. Muhammed (es-Suûdiyye: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1995), 2/c. 18, 122-123, 35, 153.

(أَحَادِيثُ الْعُقُلِ كُلِّهَا كَذِبٌ).²⁶ İbnu'l-Cevzî de (ö.597/1201) *el-Mevzûât* isimli eserinde akılla ilgili rivâyetleri peşpeşe serdetmiş ve bu hadislerin sahih olmadığına hükmetmiştir.²⁷ Akıl ile ilgili hadisin doğrudan makbul olduğunu söyleyen tek kişinin Süyûtî olduğu dile getirilse de²⁸ Süyûtî'nin *el-Leâliu'l-Masnû'a* isimli eserinde hadise uydurma dediği görülmektedir.²⁹ İbn Teymiyye'nin tespitine göre, Aristo'nun takipçilerinin, Yeni Eflâtuncu filozofların "vâcibü'l-vucuddan sâdır olan ilk şey akıldır" şeklindeki görüşüne (sudûr nazariyesi)³⁰ benzetmek için "... إِنْ لَمْ يَخْلُقِ الْعُقْلُ قَالَ لَهُ... " şeklinde gelen bu uydurma rivâyeti "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعُقْلُ" yani "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır" şeklinde tahrif etmişlerdir.³¹

Bu rivâyeti bazı ziyâdelerle Hakîm et-Tirmizî (ö.320/932) de eserine temrîz sigasıyla zayıf bir senetle almıştır:

"لما خلق الله العقل قال له اقبل فأقبل ثم قال له ادبر فأدبر ثم قال له انطق فتنطق ثم قال له اصمت فصمت فقال وعزيتي وجلالتي وكبريائي وسلطاني وجبروتي ما خلقت خلقا أحب إلي منك ولا أكرم علي منك بك أعرف وبك أحمد وبك أطاع وبك أخذ وبك أعطي وإياك أعاتب ولك الثواب وعليك العقاب وما أكرمناك بشيء أفضل من الصبر".

"... Senden daha sevimli, senden daha değerli bir şeyi yaratmadım. Seninle bilirim (kullarım beni seninle bilir); seninle hamd edirim (kullarım bana seninle hamd eder); seninle itaat edirim (kullarım bana seninle itaat eder); seninle alır; seninle verir; senden dolayı cezalandırırım; sevap seninle elde edilir; cezaya seninle müstehak olunur. Sana sabırdan daha değerli bir haslet, nimet bahşetmedim".³²

Hakîm et-Tirmizî bu rivâyeti naklettikten sonra aklın fazileti ve değeri hakkında şunları söyler: "Allah Teâlâ kulları hakkındaki bilgisi gereğince akılı onlar arasında taksim etti. Sonra hidâyete (erme) aklını (عقل الهداية) muvahhid kulları arasında onlar hakkındaki bilgisi gereğince taksim etti. Bu taksim neticesinde kullara düşen paylar farklı farklı olunca akıl sahibine karşılaştığı durumlarda yön verir ve o kişi de ona göre hareket eder. Herkes akıldan sahip olduğu miktara göre davranmış olur. Her kime akıldan payı çok düşmüşse aklın ona olan rehberliği daha büyük ve daha yol göstericidir. Akıl insanı rüşte, doğruya, salâha yönlendirir; sapmaktan, dalâletten, azmaktan engeller. Hz. Peygamber'e bir kişinin kullukta çok gayretli ve ibadetine dâim olduğundan bahsedilirse, (aklın önemine, kulu hidâyete ve doğruya nasıl sevk ettiğine dikkatleri çekmek için) o kişinin aklî yetisini sorardı. Zira Rasûlullah a.s. biliyordu ki akıl, kişiyi dengeli yaşamaya, Allah'ın sevdiği ve sevmediği şeylere dikkat etmeye, zâhirî ibâdetleri edâ etmeye sevk eder. Nitekim insan ibâdeti ya âdet olarak yapar ya da aklın yardımı ve rehberliği ile yapar".³³ Kulu ibadete sevk eden akıl olduğu gibi kişiyi Allah'ın râzı olmadığı şeylerden uzak tutan da akıldır. Akıl ki Allah'ın emrettiklerini yaptırır, yasakladığı

²⁶ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menâru'l-Müntef fi's-Sahih ve'd-Daif*, ed. Abdülfettâh Ebû Guddê (Halep: Mektebâtü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1970), 66, 120. Rivâyet.

²⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, ed. Abdurrahman Muhammed Osman (el-Medinetü'l-Münevvera: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968), c. 1, 171-176.

²⁸ Özşenel, "İlk Yarattılan Varlık Konusundaki Rivâyetler", 178.

²⁹ Abdurrahman Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Leâliu'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, ed. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), c. 1, 119.

³⁰ Mustafa Çağrıncı, "Yaratma", *DİA (TDV İslâm Ansiklopedisi)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013).

³¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, c. 2, c. 35, 153; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn, *et-Tergîb fi Fedâilü'l-A'mâli ve Sevâbi Zâlik*, ed. Muhammed Hasan Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 84, 254. Rivâyet.

³² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl*, c. 2, 352-353.

³³ لأن العبادَةَ الطَّاهِرَةَ قد تكون من العادة وقد تكون من المساعدة

şeylerden de uzak tutan melekedir...".³⁴ Hakîm et-Tirmizî'nin, aklın insanı hayra, doğruya, itaate yönlendirip dalâlet, sapıklık, azgınlık, Allah'ın yasakladığı şeylerden engellemesi paylaşımları bilinen ve kabul edilen açıklamalardır. Ancak "Allah'ın garîzî (matbu', fitrî, doğuştan) akli taksim ettiği, kimisine çok kimisine az verdiği, çok verdiği insanın daha çok şanslı olduğu" şeklindeki yorumları kabul edilir gibi değildir. Zira bu durumda insan Allah'a "akıl melekesinin eşit dağıtılmadığı" şeklinde itirazlarda bulunabilir. Halbuki Allah c.c. Kur'an'ı Kerîm'de birçok âyette kulların mazeret ileri sürecekleri bir eksiklik, farklı muâmele, bir itiraz noktası bırakmadığını bizlere şöyle haber verir: "Ey Ehl-i kitap! "Bize ne bir müjdeleyici ne de bir uyarıcı geldi" demeyiniz diye peygamberlerin arası kesildiği bir dönemde size gerçekleri açıklamak üzere elçimiz gelmişti..."³⁵; "Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi; biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz" demeyiniz; Yahut "Bize de kitap indirilseydi, doğru yolu bulmada onları geçerdik" demeyiniz diye (Kur'an'ı indirdik)..."³⁶; "Rabbin Âdemoğulları'ndan - onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyiniz".³⁷ Bu âyetlere rağmen Hakîm et-Tirmizî'nin bu yorumlarını kabul edersek, Allah'ın c.c. hâşâ adâlete mugayir hareket ettiğini söylemiş oluruz. Irâkî (ö.806/1404) rivâyetin zayıf olduğuna hükmeder.³⁸ Hadis senet ve metin bakımından problemlilikle beraber, Râgıb el-İsfahânî'nin (ö.502/1108) ve İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) eserlerinde konuyla ilgili yerlerde istişhâd edilmiştir.³⁹ Hâris el-Muhâsibî'den (ö.243/857) itibaren mutasavvıflarda ilk yaratılan varlığın akıl olduğu düşüncesi savunulsa da⁴⁰, aklın ilk yaratılan varlık olduğuna dair sahih bir hadisin olmadığını, ontolojik anlamda hadislerde akılla alakalı geçen bilgilerin sahih olmadığını müşâhede ettik. Aklın ilk yaratılan varlık olmaması, İslam ve Müslümanlar nezdindeki değerinden bir şeyi azaltmaz.

1.3. Peygamberlerin Akıl Bakımından Diğer İnsanlardan Üstün Olması

İnsanların imtihana eşit seviyede matbu'/garîzî yani fitrî, doğuştan gelen eşit akli seviyeyle başlamasının öneminden, kulların Allah'a itiraz etmemeleri için kimisinin akli seviyesinin kimisinden fazla veya eksik olamayacağından bahsettik. Belki bunun bir istisnâsı olabilir ki onlar da Peygamberlerdir. İnsanlara rehberlik yapmak, sorulan sorulara hızlı ve doğru cevap vermek, insanları kötü ahlaktan arındırıp güzel ahlak ile donatmak, ânî cereyan eden problemlerde hızlı ve doğru karar almak, tuzakları önceden görüp tedbir almak, dinin ve Müslümanların selâmeti için önemli kararları almak gibigerekli olan akli melekenin Peygamberlerde daha kuvvetli olması ma'kûl ve elzemdir. Peygamberlerin "Fetânet" sıfatlarından maksat, akıllarının keskinliği ve zekâları, anlayışlarının kuvveti ve derinliği, düşmanlarının ve imanda inad eden insanlara cevap vermede hâfizalarının hızı ve gücü, bir

³⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*, c. 2, 353-355.

³⁵ Mâide 5/19.

³⁶ En'âm 6/156-157.

³⁷ A'râf 7/172.

³⁸ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn Irâkî, *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr Fî Tahrîci mâ fi'l-İhyâ mine'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 102.

³⁹ Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, ed. Safvân Adnân ed-Dâvudi (Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-kalem - Dâru's-Şâmiye, 1992), 578, 329. Madde; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, ed. Süleyman Dünyâ (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964), 333.

⁴⁰ Abdurrahman Ebû Zeyd İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2007).

şeyi beyan etmek istediklerinde fesâhat ve belâgatta eşsiz bir yeteneğe sahip olmalarıdır.⁴¹ Buna dair Vehb b. Münebbih'ten gelen bir rivayet şöyledir:

"عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ قَالَ قَرَأْتُ إِحْدَى وَسَبْعِينَ كِتَابًا فَوَجَدْتُ فِي جَمِيعِهَا أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يُعْطِ جَمِيعَ النَّاسِ مِنْ بَدَأِ الدُّنْيَا إِلَى انْقِضَائِهَا مِنَ الْعَقْلِ فِي جَنْبِ عَقْلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا كَحَيِّ زَمَلٍ مِنْ بَيْنِ رِمَالِ جَمِيعِ الدُّنْيَا وَأَنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرْجَحُ النَّاسِ عَقْلًا وَأَفْضَلُهُمْ رَأْيًا"

"Vehb b. Münebbih'ten rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: Yetmiş bir (dînî, ilâhî) kitap okudum. Onların hepsinde Allah Azze ve Celle'nin Dünya'nın başlangıcından yok oluşuna kadar insanların tamamına verdiği akıl Muhammed'e a.s. verdiği aklın yanında Dünya'nın bütün kumlarından bir kum tanesi kadar olduğu bilgisi vardır. Muhammed'in a.s. akli insanlardan daha fazla, görüşü insanların görüşünden daha üstündür".⁴² Vehb b. Münebbih'in bu bilgiyi İsrâîlî rivâyet dediğimiz daha önceki peygamberlerin ve ümmetlerin bilgilerinden paylaştığını anlıyoruz. Muhammed Ebû Zehv (1898-1974), İsrâîlî Rivâyetleri şer'î terâzi ile ölçen ve rivâyet eden sahâbe ve tâbiînin tenkit edilemeyeceğini, şer'î terâzi ile ölçülüp tartılarak incelenerek rivâyet edilen İsrâîlî bilginin tehlike arz etmediğini söyler.⁴³ Şer'î terâzi (dînî ölçü) olan Kur'an ve sahih Sünnet verilerine aykırı olmadığı müddetçe İsrâîlî rivâyetler kabul edilmiştir. Kur'an'a ve Sünnet'e aykırı olması o haberin önceki ümmetler tarafından tağyir ve tebdile uğradığını gösterir.⁴⁴ Peygamberlerin kendi ümmetlerinden akıl (ilim, takvâ, bedenî kuvvet gibi melekeler) bakımından daha üstün olacağını ifade eden bu İsrâîlî bilgi Kur'an'ın şu âyetlerine uygundur: "Güçlü ve basîretli kullarımız İbrâhim, İshak ve Ya'kûb'u da an. Âhiret yurdunu hatırda tutmadaki samimiyetleri sayesinde onları günahlardan arındırdık. Doğrusu onlar bizim katımızda gerçekten seçkin kılınmış, hayırlı kimseler arasındadırlar"⁴⁵; "Şüphesiz biz Dâvûd'a ve Süleyman'a da bir ilim verdik. "Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah'a hamdolsun!" dediler"⁴⁶; "İşte bunlar, kaomine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir"⁴⁷; "Zekeriyyâ, Yahyâ, Âsâ ve İlyâs'ı da (doğru yola iletmiştik). Hepsini de iyilerden idi. İsmâil, Elyesa', Yûnus ve Lût'u da (hidayete erdirdik). Hepsini âlemlere üstün kıldık"⁴⁸; "Müjdeleyen ve uyaran peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın!..."⁴⁹; . Ayrıca Peygamberlerin ısmet, emânet, fetânet, tebliğ ve sıdk sıfatlarının zıttı olan günahkarlık, hıyânet, aptallık, tebliğden kaçma ve yalan gibi sıfatlarla anılması mümkün değildir.⁵⁰

İbn Abdülber'in (ö.463/1071) naklettiği rivâyette şu ziyâde vardır:

⁴¹ Hasan Muhammed Eyyüb, *Tebstitü'l-Akâidi'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nedveti'l-Cedide, 1983), 140-141; Saîd Havva, *el-Esâs fi's-Sünneti ve Fıkhîhâ - el-Akâidi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1992), c. 2, 811.

⁴² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl*, c. 2, 357; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin Âcurrî, *eş-Şer'â* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999), c. 3, 1516, 1025. Rivâyet; Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, c. 10, c. 4, 26; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi ve Mâ Yenbağî fi Rivâyetihî ve Hamlihî*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zührî (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), c. 2, 1212, 2386. Rivâyet.

⁴³ Muhammed Ebû Zehv Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün* (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: er-Riâsetü'l-Âmme Li-İdâretü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1984), 185.

⁴⁴ Ebû Zehv Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, 185.

⁴⁵ Sad 38/45-47.

⁴⁶ Neml 27/15.

⁴⁷ En'âm 6/83.

⁴⁸ En'âm 6/85-86.

⁴⁹ Nisâ 4/165.

⁵⁰ Hasan Muhammed Eyyüb, *Tebstitü'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, 123.

"قَالُوا وَلَمْ يَبْعَثِ اللَّهُ نَبِيًّا حَتَّى يَسْتَكْمِلَ مِنَ الْعَقْلِ مَا يَكُونُ أَفْضَلَ مِنْ عَقْلِ جَمِيعِ أُمَّتِهِ وَعَسَى أَنْ يَكُونَ فِي أُمَّتِهِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ اجْتِهَادًا بِدَنِّهِ وَجَوَارِحِهِ وَلَمَّا يُضْمِرُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي عَقْلِهِ وَيَبِيَّهُ أَفْضَلَ مِنْ عِبَادَةِ جَمِيعِ الْمُجْتَهِدِينَ"

"Allah c.c. ümmetinin tamamından aklen daha üstün ve mükemmel kılmadığı hiçbir Peygamber göndermemiştir. Ümmetinin içinde bedeni ve organlarıyla Peygamberden daha gayretli bir kişi olabilir. Ancak Peygamberin akli ve niyetinde saklı olan sahip olduğu şeyler kulluğa gayretlilerin tamamının ibadetinden üstündür".⁵¹ Bu hadis-i şerif de Allah'ın c.c. onları ümmetlerinden daha akıllı kılmadıkça vazifelendirmeyeceğini haber vermektedir.

"نَصَّرَ اللَّهُ امْرَأً جَمِيعَ مَا خَدَيْتَا حَفْظَهُ حَتَّى يُبَلِّغَهُ فَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ وَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ لَيْسَ بِفِقْهِهِ".

"Bizden bir şey işitip, onu işittiği gibi başkalarına ulaştırana kadar aynen ezberleyen kimsenin Allah yüzünü ağartsm. Nice insan vardır ki kendinden daha fakih kimselere o fıkı nakleder, nice fıkı taşıyıcısı vardır ki fakih değildir".⁵²

Bu hadis-i şerif insanların akıl bakımından değil, matbu' ve mesmû' akli birleştirmeleri sayesinde kendilerinde oluşan kabiliyet ve anlama gücü sebebiyle birbirlerinden farklı olacağını ifade etmektedir.

1.4. Akıl Nerededir? İnsan Beyniyle Mi Kalbiyle Mi Akleder?

İmam Buhârî (ö.256/870) *el-Edebü'l-Müfred* isimli eserinde "Akıl kalptedir" konu başlığında Hz. Ali'den r.a. hasen bir isnadla gelen şu mevkuf hadisi nakleder:

"إِنَّ الْعَقْلَ فِي الْقَلْبِ وَالرَّحْمَةَ فِي الْكَبِدِ وَالرَّأْفَةَ فِي الطَّحَالِ وَالنَّفْسَ فِي الرَّئَةِ".

"Ali'den r.a. nakledildiğine göre o (*Sıffin Savaşında*) şöyle dedi: 'Şüphesiz ki akıl kalptedir. Merhamet ciğerdedir. Şefkat dalaktadır. Nefes ise akciğerdedir'.⁵³ Hz. Ali'den r.a. gelen bu rivâyetteki "akıl kalpte olduğu" bilgisi ya Hz. Peygamber'den duyulmuştur ki bu durumda hadise hükmen merfû' deriz ya da Hz. Ali'nin kendi içtihad ve istinbâttır ki bu da bizim için değerlidir. Bu mevkuf hadiste verilen "akıl kalpte olması" bilgisinin Kur'an'a da aykırı olmadığını görüyoruz. Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda, akıl etme ve fehm etme (anlama) eylemlerinin kalp tarafından yapıldığına işaret eden şu âyetler vardır: "Onlar yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki akıl edecekleri kalpleri veya işitecek kulakları olsun"⁵⁴ âyeti kalbin akıl etme yetisine sahip olduğunu "Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar..."⁵⁵ âyeti ise kalbin fehm etme, kavrama yetisine sahip olduğunu haber vermiştir. Şu âyet ise tedebbürün (tezekkürün, tefekkürün) kalp ile yapıldığına, tedebbür yapılmamasının ise kalp üzerinde kilit, mühür olduğuna işaret etmektedir: "Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?"⁵⁶

⁵¹ İbn Abdülber, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi*, c. 2, 1212, 2386.Rivâyet.

⁵² Ebû Dâvûd, *İlim* 10; Tirmizî, *İlim* 7.

⁵³ Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, ed. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989), 192, 547.Rivâyet.

⁵⁴ Hac 22/46.

⁵⁵ A'râf 7/179.

⁵⁶ Muhammed 47/24.

1.5. Hadislerde Tecrübî Akla Dikkat Çekilmektedir

Akıl, “Matbu’ (doğuştan, fitrî) ve Mesmu’ (sonradan öğrenilerek elde edilen)”⁵⁷ veya “Garîzî (doğuştan, fitrî) ve Müktesep (sonradan tecrübelerle kazanılan)”⁵⁸ olmak üzere iki çeşittir. Matbû’ (veya Garîzî) akıl, Allah’ın insana doğuştan bahşettiği akıldır. Bununla yer, içer, kişisel ihtiyaçlarını giderir, hayatı öğrenir... Hayatta tecrübelerle elde ettiği akla da Mesmû’ (Mükteseb) akıl denir. Alışverişte alacağın/borcun yazılmasının önemi, kritik meselelerde şahit tutulması, herkese kefil olunmaması gerekliliği... gibi meseleler zamanla tecrübe ile öğrenilecek bilgilerdir. Mesmu’ akıl olmadıkça, matbu’ akıl; matbu’ akıl olmadıkça, mesmu’ akıl insan için yeterli olamaz.⁵⁹

Rasûlullah’tan a.s. gelen “*Rasûlullah kuşluk veya sabah vakti musallâya çıktı ve kadınlara uğradı. Onlara ‘ey kadınlar topluluğu tasaddukta bulunun zira bana cehennem ehlinin çoğunun kadın olduğu gösterildi’ buyurdu. Kadınlar ‘niçin böyle ya Rasûllah’ diye sordular. Hz. Peygamber ‘Çokça la’net edersiniz, kocanızın yaptığı iyi şeyleri görmeyip nankörlük edersiniz. Ciddî bir adamın aklını aklen ve dinen kusurlu olandan daha fazla çelen başka bir varlık görmedim’ buyurdu. Kadınlar ‘Ya Rasûllah akıl ve din konusundaki noksanımız nedir’ diye sorunca, ‘kadının şehâdeti erkeğin şehâdetinin yarısı gibi değil midir’ dedi. Kadınlar evet dediler. Rasûlullah ‘bu aklın noksanlığını gösterir’ buyurdu. ‘Peki dindeki noksanlığımız nedir’ dediler. ‘Hayızlıyken oruç tutmayıp namaz kılmaması da dininin noksanlığını göstermez mi’ diye sordu. Onlar evet dediler. Hz. Peygamber, ‘işte bu da dindeki noksanlıktır’ buyurdu”⁶⁰ rivâyeti üzerinde çok konuşulmuş ve tartışılmıştır. Konunun nirengi noktalarından bir tanesi de Kur’an’daki şahitlik meselesidir. Bakara Süresi 282. âyetteki (أَنْ تَصِلَ) (إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ أَنْ يَمُنَّ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ إِذْ يَدْعُونَكَ تَخْفِئُ عَنِ الْعُنَى) kısmının nasıl anlaşılması gerektiği meselesidir. Bu hususta şu ihtimaller söz konusudur: 1- ‘Biz şahitlik yapacağız, unutmayalım’ şeklinde şahitlik görevlerini hatırlatma; 2- Kadınlardan biri şehâdetten imtinâ’ ederse, şahitliğin öneminin hatırlatılması; 3- Hata etme ve/veya unutma durumunda şahitliğin içeriğinin hatırlatılması; 4- Şehâdette yanlış beyânda bulunma olursa doğruyu hatırlatma. Bütün bu ihtimaller söz konusu olmaz da ilk kadın haktan sapmadan ve unutmadan şahitlik yaparsa zaten ikinci kadının şahitliğine ihtiyaç kalmaz. Yani ilk kadının şahitliği yeterlidir ve geçerlidir.⁶¹ Biz burada, sahih olan bu hadisin akılla ilgili bize vermek istediği mesajı irdelemek istiyoruz. *Nâkısât Hadisi* diye bilinen bu hadiste Hz. Peygamber, kadınların aklen eksikliklerini söylerken kadınların ticârî işlerde çok aktif olmadıklarını, hazır bulunuşlarının erkeklere nispetle daha az olduğunu kastetmektedir. Hz. Peygamber “*Nâkısâtü'l-Akl*” (akılları eksik kadınlar) sözüyle, “Mesmû’/Mükteseb Akıl” yani*

⁵⁷ Muhammed el-Emîn b. Abdillâh el-Ermî eş-Şâfiî, *Tefsîru Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân fî Ravâbi Ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 2001), c. 21, 440.

⁵⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986), 18.

⁵⁹ Mehmet Çetin, “Akıl Mahiyeti - Akıl ve Naklin Deliller Hiyerarşisindeki Yeri”, *Akil Kitabı 6* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 59-60.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâhi Sallâllahu Aleyhi ve Sellem ve Sünenihi ve Eyyâmih*, thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır (Mısır: Dâru Tavgü'n-Necât, 2001), Hayz 6, Zekât 43; Ebû'l-Hasen Müslim b. Haccâc el-Küşeyrî Müslim, *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l-Adli İlä Rasûlillâhi Sallâllahu Aleyhi ve Sellem*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), İman 132, Salâtü'l-İ'deyn 4; Ebû Dâvûd, es-Sünne 16; Tirmizî, İman 6; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-İslamiyye, 1986), Salâtü'l-İ'deyn 18; İbn Mâce, Fiten 19.

⁶¹ Biz de kitap olarak basılan doktora tezimizde bu hadisi ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışmıştık. Bilgi almak isteyenler ilgili kısma bakabilir: Mehmet Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsuzluk (Teori ve Uygulama)* (Ankara: Gece Akademi, 2018), 158-163.

“tecrübî akıl” bakımından eksik olan kadınları kastetmiştir. Yani ticâretle alakalı meselelerde kadının erkeğe nisbetle hayatın içinde daha az olması iki kadının şehâdetinin bir erkeğin şehadetine denk kabul edilmesinin hikmetidir. Bu nedenle Medâinî (ö.228/843) şöyle denilirdi diyerek aklın yanında tecrübenin ne kadar önemli olduğunu ifade etmiştir: “Her şeyin (ticâret, zırâat, sanat, askeriye, ...) akla ihtiyâcı vardır. Aklın da tecrübeye ihtiyacı vardır”.⁶² Akıllı olmasına rağmen tecrübesi olmadığı için zarara uğrayan nice erkek de vardır. Diğer taraftan erkeklerden daha akıllı ve faziletli nice kadınlar vardır. Hz. Meryem, Mûsâ'nın annesi, İshâk'ın annesi, Hz. Hatice, Hz. Âişe, Hz. Fâtıma gibi aklen ve dinen erkeklerden daha üstün ve kâmil nice kadın vardır.⁶³

Hz. Peygamber'in bu sözü, kadınların aklen noksan olduklarını beyan etmek için değil tecrübî aklın önemini beyan etmek için söylediğinin bir başka delili Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme annemizin sözünü dikkate aldığı olaydır. Şöyle ki, Hudeybiye Antlaşması'nın yapıldığı yıl Müslümanlar umre için niyetlenmişler ve ihrama girmişlerdi. Müşrikler Müslümanları Mekke'ye sokmadılar ve Hz. Peygamberle bir antlaşma yaptılar. Antlaşmaya göre, Müslümanlar o yıl umre yapamayacakları için Hz. Peygamber “*Kalkın, kurbanlarınızı kesin, tıraş olun ve ihramdan çıkın*” demesine, sahâbe-i kiramın bu emri hemen yerine getirmediklerini görünce bunu üç defa tekrarlamasına rağmen kimse onun dediklerini uygulamadı. Bu duruma çok üzülen Hz. Peygamber hanımı Ümmü Seleme'ye durumu anlatıp onunla istişâre etti. Bunun üzerine Ümmü Seleme r.anhâ “*Ya Rasûlallah! Dışarı çık, kimse ile konuşmadan kurbanını kes, sonra birini çağırarak tıraş ol ve ihramdan çık*” dedi. Hz. Peygamber de onun dediği gibi yaparak ihramdan çıktı. Bu durumu gören ashab da kurbanlarını keserek ihramdan çıktılar.⁶⁴

Şu hususu vurgulu bir şekilde belirtmek gerekir ki, sadece bu hadiste değil bütün meselelerde Rasûlullah'ın Sünnet'inin bütüncül olarak ele alınması gerekir. Hz. Peygamberin kadınların narin ve nazik olduklarını ifade ettiği şu hadis dikkat çekicidir: “*(Veda Haccı yolculuğu esnasında) Hz. Peygamber a.s. hallerini kontrol etmek için eşlerinin yanına geldi. Ümmü Süleym (hadisi rivâyet eden Enes b. Mâlik'in annesi) de Hz. Peygamber'in eşleriyle birlikte yolculuk yapıyordu. (Enceşe isimli) bir kılavuz onların develerini yönlendiriyordu. (Enceşe söylediği ezgilerle develeri hızlandırınca) Hz. Peygamber a.s. ona: 'Ey Enceşe, kristalleri taşırken yavaş ol!' buyurdu. Enes b. Mâlik dedi ki: Hz. Peygamber o gün eşlerine öyle gönül alıcı güzel sözler söyledi ki eğer siz söyleseydiniz (hanımına nasıl böyle güzel sözler söylüyorsun diye) birbirinizle eğlenirdiniz*”.⁶⁵ Bu hadisi nâkısât hadisiyle birlikte düşündüğümüzde, her ikisinin de vâkıayı tespit sadedinde söylendiği ifade edilmelidir. “*Kristallere dikkat et*” kadınların nâzik, nârin, kırılğan, hassâs, ince yapılı olduklarını gösterir. Onların bu yapısı gereği sarsılmamaları, örselenmemeleri gerekir. Yani Müslümanın eşine karşı kaba davranışlı değil, onu incitecek kabalıklardan kaçınması gerekir. Vâkıayı tespit eden kristal benzetmesi ne bayanlar ne de erkekler tarafından yadırganmazken, tecrübî aklın öneminin vurgulandığı, durum tespitinin yapıldığı nâkısât hadisi yadırganmakta ve eleştirilmektedir. Bu ise tutarsızlık yanlısına sürüklemektedir. Hadiste geçen ‘*akıl ve din*

⁶² Ebû Bekr Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve Cevâhiru'l-İlm*, ed. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), c. 2, 416.

⁶³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl* (Kahire: Mektebetu Hanci, ts.), c. 4, 104.

⁶⁴ Buhârî, Şurût 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 31, 251, 18928.Hadis; San'ânî, *el-Musannef*, c. 5, 330, 9720.Hadis; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 7, 383, 36840.

⁶⁵ Buhârî, Edeb 90, 111, 116; Müslim, Fedâil 71, 72.

konusunda eksik olan bir kadın, kendini bilen akıllı bir erkeğe bile gâlip gelebiliyorsa, böyle olmayana ne yapacağını varın siz düşünün' kısmı, kadınların erkeklerin aklını çelebilecek çekiciliğe ve güzelliğe sahip olduklarına, etkili bir fitne (imtihân) vesilesi olduklarına işarettir.

Aklın olgunluğu ve yetkinliğinin önemine işaret eden şu hadis de dikkat çekicidir:

"عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ بِمَآكِبِنَا فِي الصَّلَاةِ وَيَقُولُ اسْتَوْوُوا وَلَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ لِيَلْبِي مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَخْلَامِ وَالنَّهْيُ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ"

"Ebû Mes'ûd r.a. şöyle rivâyet etmiştir: Rasûlullah a.s. namazda omuzlarımızın aynı hizada olması için eliyle düzeltirdi ve şöyle derdi: 'Safları düz tutun. İleri geri durmayın. Sonra kalpleriniz de birbirinden farklı olur. Akli başında ve bilgili olanlarınız benim arkamda, onlardan sonra gelenler daha arkada, daha sonra gelenler daha arkada dursunlar"⁶⁶ Hz. Peygamber safta hemen kendisinin yani imamın peşinden akıl sahibi insanların olmasını tavsiye ediyor. Çünkü namazın ciddiyetini bilme, imamı olumsuz etkileyecek şeylerden kaçınma, imamın abdestine, sağlığına bir zarar geldiği zaman onun yerini alarak namazı tamamlama gibi çok önemli görevleri akli başında insanlar yapabilir. Bu hadiste de akıllı olmanın, hayatın tecrübeleriyle yoğrulmuş olmanın öneminden bahsedilmektedir. Bu durum tespiti, nâkısât hadisinde nüks eden ayrımcılık ve küçük düşürme zannında iddiâ edildiği gibi, akıllı ve görüş sahibi olmayan insanların değersizleştirildiği anlamına gelmez.

1.6. Akıl Allah'ın Sevdiği Hasletlerdendir

Allah'ın c.c. sevdiği bazı hasletler vardır ki kim bu hasletlere sahipse Allah c.c. o kulunu sever. Allah c.c. Muhsin⁶⁷, tevbekâr⁶⁸, müttakî⁶⁹, sabırlı⁷⁰, tevekkül ehli⁷¹, adâletli⁷², çokça temizlenen⁷³ kullarını sever. Yine Cenâb-ı Allah hadiste geçtiği üzere akıllı kullarını sever:

"قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْأَشْجِجِ عَبْدِ الْقَيْسِ إِنَّ فِيكَ حَصْلَتَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللَّهُ الْحِلْمُ وَالْأَنَاةُ".

"Rasûlullah a.s. Eşec Abdülkays'a şöyle dedi: (Ey Eşec!) Sende iki haslet vardır ki Allah c.c. bu iki hasleti sevmektedir: Hilm ve Teenni"⁷⁴.

İbn Manzûr (ö.711/1311) ve Zebîdî (ö.1205/1791), hilm kelimesinin "enât" yani acele etmeden düşünerek hareket etmek ve "akıl" anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Çoğulu "Ahlâm" ve "Hulûm" dur. Kur'an'ı Kerîm'de Tûr Süresi 32. âyette (أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ) "Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?" "ahlâm" kelimesi akıl anlamında kullanılmıştır.⁷⁵ Zebîdî, "Hilm" in hakîkî anlamı akıl olmamakla beraber hemen sinirlenmemek, heyecanlanmamak, hata eden insanı hemen cezalandırmamak gibi hususların aklın

⁶⁶ Müslim, Salât 122, 123; İbn Mâce, İkâmetü's-Salât 45; Ebû Dâvûd, Tefrîu Ebvâbî's-Sufûf 3.

⁶⁷ Bakara 2/195.

⁶⁸ Bakara 2/222.

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/76.

⁷⁰ Âl-i İmrân 3/146.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/159.

⁷² Mâide 5/42.

⁷³ Tevbe 9/108.

⁷⁴ Müslim, İman 25, 26; Ebû Dâvûd, Edeb 149; Tirmizî, Birr 66.

⁷⁵ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), c. 12, 149, Bâbu'l-Mîm Faslu'l-Hâi'l-Mühmele; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Mürtezâ Zebîdî, *Tacü'l-Arûs* (by.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), c. 31, 527, Bâbu'l-Mîm Faslu'l-Hâi'l-Mühmele.

gereklerinden olduğu için Hilm'e akıl denildiğini ifade etmiştir.⁷⁶ Hadis-i şerifte geçen "Hilm" farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Hilm'in asıl anlamı "zâlimin cezâsını ertelemek"tir. Daha sonra "günahı affetmek" anlamına kullanılmıştır.⁷⁷ İmam Nevevî (ö.676/1277), "Teennî" kelimesini "acele etmeyip maslahatını düşünmek, fevrî hareket etmeyip araştırmak" olarak açıklamış, "Hilm" kelimesini ise "akıl" olarak açıklamıştır. Hilm kelimesinin yumuşaklık değil de akıl olarak açıklanmasına sebep olan olay şöyledir: Eşec ve kavmi biat etmek üzere Medîne'ye ulaştıklarında kavmi gelir gelmez Hz. Peygamber'in yanına giderken, Eşec'in devesini bağlaması, temizlenmesi ve güzel elbiseler giyerek Hz. Peygamber'in yanına gitmesidir. Hz. Peygamber onu bu temiz ve bakımlı haliyle görünce ona değer vererek yanına oturtmuştur. Hz. Peygamber "Kendiniz ve kavminiz adına biat eder misiniz?" diye sorunca kavmi hemen evet demişlerdir. Eşec ise "Yâ Rasûlallah! Sen bizleri dinimizden daha ağır bir şey ile sorumlu tutmasan (daha iyi olur). Biz kendi adımıza biat ederiz. Sen kavmimizi İslam'a davet edecek kişileri gönderirsin. Eğer bize tabi olurlarsa bizdendirler. Bize tabi olmazlarsa onlarla savaşırız" dedi. Bu hakîmâne cevap üzere Rasûlullah a.s. "(Ey Eşec!) Sende iki haslet vardır ki Allah c.c. bu iki hasleti sevmektedir: Hilm (akıl) ve Teennî (sükûnetle hareket edip acele etmemek)" buyurmuştur.⁷⁸ Hz. Peygamber'in Eşec hakkında bu sözü söylemesine sebep olan hâdiseden anlıyoruz ki, burada hilm yumuşaklık, zâlimi hemen cezâlandırmama, günahı affetme gibi temel anlamlarında değildir. Aksine Eşec'in Peygamber'in (ve önemli şahsiyetlerin) huzuruna temiz, güzel elbiseler içinde gidilmesi gerektiğini bilmesinden, Hz. Peygamber'in sorduğu soruyu iyi anlayıp çok doğru ve mantıklı cevap vermesinden Hz. Peygamber'in Hilm ile, Nevevî'nin dediği gibi, akılı kastettiği anlaşılmaktadır. Bu hadis-i şeriften de anlıyoruz ki Allah c.c. akıllı kullarını sevmektedir.

2. Hadislerde Akıl Yetisinin Kullanımı

İlk bölümde, hadislerde akıl konusunu, ontolojik olarak aklın yaratılış sırasını yani ilk yaratılan varlık olup olmadığını, bütün insanlardaki akıl seviyesinin aynı/eşit olup olmadığını, peygamberlerin akıl yetisi bakımından pozitif ayrımcılığa sahip olup olmadıklarını, akıl yetisinin hangi organ tarafından icrâ edildiğini, tecrübî aklın önemini incelemeye çalıştık. İkinci bölümde ise hadislerin akıl yetisinin kullanılması anlamında hadislerde bizlere hangi bilgileri verdiğini incelemeye çalışacağız.

2.1. Sünnet Akıl'a ve Aklın Kullanılmasına Teşvik Etmektedir

Saîd b. Müseyyeb'in mürsel olarak rivâyet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'a imandan sonra aklın başı insanlara yumuşak ve şefkatle davranmaktır (müdüârâtü'n-Nâs). Kişi istişâreden sonra asla kaybetmez..."⁷⁹ Hadis-i şerif zayıf olarak şu lafızlarla da gelmiştir. "Allah'a imandan sonra aklın başı insanlara sevecen davranmaktır (et-Teveddüdü/et-Tahabbubu ile'n-Nâs)".⁸⁰ "Aklın başı" ile kastedilen, "akıl nurunun insanı sevk edeceği doğru davranış" anlamındadır.

⁷⁶ Zebîdî, *Tacü'l-Arûs*, c. 31, 527, Bâbu'l-Mîm Faslu'l-Hâi'l-Mühmele.

⁷⁷ Nürüddîn Ali b. Sultân Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhü Mişkâtü'l-Mesâbîh* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002), c. 8, 3163.

⁷⁸ *Şerhun Nevevi ala Sahihil Müslim* (Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-arabi, 1392), c. 1, 189.

⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 5, 221, 25428.Hadis.

⁸⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr - Mahfûzurrahman Zeynullah vd., *el-Bahru'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)* (el-Medinetü'l-Münevvera: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 2009), c. 14, 263, 7851; Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik b. İvadullah - Abdülmühsin b. İbrâhim (Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, ts.), c. 5, 120, 4847.Hadis; 6, 156, 6070.Hadis.

Bu husus, insanın halini güzelleştirir, sevenlerini, dostlarını ve zor durumda kendine yardım edecek kişilerin sayısını artırır. Bu nedenle "insanlara yumuşaklıkla, şefkatle davrananın evi genişler (sevinçli ve üzüntülü zamanlarında destek vereni çok olur); insanlarla geçinemeyip onlarla sürekli tartışan kişinin (zor zamanlarda rahatlamasına ve sıkıntılardan kurtulmasına yardımcı olacak) vesileleri azalır" denmiştir.⁸¹ Hz. Peygamber bazı hususların önemini fark ettirmek için vurgulu ifade ederdi. Burada Hz. Peygamber, akıl nurunun insanı sevk edeceği en önemli şeyin kendisini yoktan var eden ve âhirette hesaba çekecek olan yaratıcısına iman olduğunu vurgulamış, bundan sonra en önemli şeyin "mudârâtü'n-nâs" yani insanlara karşı yumuşak bir üslupla, şefkat ve merhametle davranmak olduğunu söylemiştir. Hadis-i şerifte aklın kullanımının; nerede ve nasıl kullanılması gerektiğinin ve bunun pratik faydasının dile getirildiğini görüyoruz. Yani Sünnet bizleri akla, aklın gereğini yapmaya ve bu sayede dünya ve âhret saadetine ermemize teşvik etmektedir. Sünnet akla, aklın kullanılmasına karşı duyarsız değildir.

2.2. Şeytan Akıllı Mü'minden Nefret Eder

Şeytan insanları istikâmetten ve hidayetden yani Allah'ın emrettiği ve razı olduğu şekilde yaşamaktan alıkoymaya, onları azdırmaya ve saptırmaya çalışmaktadır.⁸² Şeytanın bu çabasına irâdesi zayıf ve şeytanın hilelerini, tuzaklarını bilmeyen insanlar düşmektedir. İman ehli olan akıllı kişi ise kulluğun gereklerini bildiği, kendini kulluktan alıkoymaya çalışan nefis⁸³ ve şeytani⁸⁴ tanıdığı için hayatını son derece titiz ve dikkatli yaşar. Nefsin ve şeytanın kendisini kötülüğe sevk etmeye çalıştıklarını hissettiği anda hemen o kötülükten uzaklaşır. Şeytan kendi tuzağına düşmeyen ve hakimiyeti altına girmeyen akıllı mü'minden hoşlanmaz. Bu konuda Vehb b. Münebbih'in önceki ümmetlerin kutsal kitaplarından okuduğunu ifade ettiği şu rivâyet bizlere bilgi vermektedir:

"قَالَ وَهَبُ بْنُ مُنَبِّهٍ وَإِيَّيَّ وَحَدَّثَ فِي بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى أَنْبِيَائِهِ أَنَّ الشَّيْطَانَ لَمْ يَكْأِيدْ شَيْئًا أَشَدَّ عَلَيْهِ مِنْ مُؤْمِنٍ عَاقِلٍ وَأَنَّهُ يُكَأِيدُ مِائَةَ مِائَةِ أَلْفٍ جَاهِلٍ فَيَسْخُرُ بِهِمْ حَتَّى يَرْكَبَ رِقَابَهُمْ فَيَنْقَادُونَ لَهُ حَيْثُ شَاءَ وَيُكَأِيدُ الْمُؤْمِنَ الْعَاقِلَ فَيَصْنَعُ عَلَيْهِ حَتَّى لَا يَبْقَى مِنْهُ شَيْئًا وَقَالَ وَهَبُ بْنُ مُنَبِّهٍ لِإِزَالَةِ الْجَبَلِ صَخْرَةً وَصَخْرَةً وَحَجْرًا وَحَجْرًا أَيْسَرَ عَلَى الشَّيْطَانَ مِنْ مَكَابِدَةِ الْمُؤْمِنِ الْعَاقِلِ لِأَنَّهُ إِذَا كَانَ مُؤْمِنًا عَاقِلًا ذَا بَصِيرَةٍ فَلَهُوَ أَثْقَلُ عَلَى الشَّيْطَانَ مِنَ الْجِبَالِ وَأَصْعَبُ مِنَ الْحَدِيدِ وَأَنَّهُ لَيُرَايِلُهُ بِكُلِّ جِبَلَةٍ قَادًا لَمْ يَغْدِرْ أَنْ يَسْتَنْزِلَهُ قَالَ يَا وَيْلَةَ وَهَذَا لَا حَاجَةَ لِي بِهَذَا وَلَا طَاقَةَ لِي بِهَذَا فَيَرْتَفِضُهُ وَيَتَّخِذُ لِي الْجَاهِلِينَ إِلَى الْجَاهِلِينَ... وَإِنَّ الرَّجُلَيْنِ لَيَسْتَنْوَانِ فِي أَعْمَالِ الرَّبِّ فَيَكُونُ بَيْنَهُمَا كَمَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ أَوْ أُبْعَدَ إِذَا كَانَ أَحَدُهُمَا أَعْقَلَ مِنَ الْآخَرِ."

"Vehb b. Münebbih şöyle dedi: Allah'ın c.c. Peygamberlerine indirdiği bazı kaynaklarda gördüm ki, Şeytan akıllı mü'minden duyduğu ızdırabı hiçbir şeyden çekmemektedir. Halbuki şeytan yüz bin cahille mücâdele edip alay etmekte, hatta onların boyunlarına binip onları istediği yere sevk etmektedir. Şeytan'ın akıllı mü'minle mücâdelesini, ondan (Allah'ın rızasına aykırı) bir şeye nâil olamadığı için zoruna gitmektedir. Vehb b. Münebbih dedi ki: Şeytanın dağın kayalarını ve taşlarını tek tek taşıyıp ortadan kaldırması, akıllı mü'minle mücâdelesinden daha kolaydır. Zira mü'min akıllı ve basiret sahibi ise, Şeytan için güçlü dağlardan daha sağlam ve ağır, demirden daha güçlü ve dayanıklıdır. Çünkü Şeytan'ın her hilesini boşa çıkarır. Akıllı mü'minin ayağını kaydıramayacağını anlayınca 'Yazık bana! Benim bu akıllı kulla uğraşmaya ihtiyacım yok, zaten gücüm de yok' der ve onu bırakıp câhile yönelir... Eğer kulun biri akıllı diğeri câhile ikisinin yaptığı iyilik ameli, hayır aynı olsa bile kazançları arasında doğu ile batı arası

⁸¹ Zeynuddin Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr* (Riyad: Mektebetü'l-İmamî'ş-Şâfiî, 1988), c. 2, 24.

⁸² A'râf 7/16-18; Hicr 15/39.

⁸³ Şems 91/7-10; Yusuf 12/53.

⁸⁴ Bakara 2/168, 208; En'âm 6/142; Fatır 35/6; Yasin 36/60...

kadar fark olur. ”⁸⁵ Bu haber şu âyet-i kerîmelere de muvafıktır. Şeytanın câhil kulu kandırıp istediği yere sevk ettiğine dâir âyetler: “Allah’ın hükmü yerine getirilince şeytan şöyle der: “Şüphesiz Allah size gerçek bir vaadde bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın...”⁸⁶; “Şüphesiz, sapmışlardan sana uyacak isyankârlar dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır”⁸⁷; “Şeytanın hâkimiyeti ancak onu kendilerine velî edinenler ve onun yüzünden müşrik olanlar üzerinde geçerlidir”⁸⁸. Şeytanın akıllı kula söz geçirip hükümler kuramayacağına dâir âyetler: “İblîs, “Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve - aralarından senin samimi kulların hariç- onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım”⁸⁹; “Gerçek şu ki o şeytanın, iman etmiş olanlar ve rablerine dayanıp güvenenler üzerinde bir hâkimiyeti olamaz”.⁹⁰ Vehb b. Münebbih’in İsrâîlî kaynaklardan aktardığı bu bilgi de daha önce Peygamberlerin aklen ümmetlerinden üstün olacağına dâir bölümde ifade ettiğimiz gibi Kur’an ve Sünnet’e aykırı değildir. Kur’an’ın ihlaslı kullara Şeytan’ın ilişmeyeceğini bildirdiğini gördük. İhlaslı kulların ise elbette karşılaştıkları şeyleri akıl terâzisinde tartacağı, dünya ve âhiretini berbat edeceğini fark ettiği şeylerden uzak duracağı; dünya ve âhiret saâdeti sağlayacak şeylere ise devam edecekleri düşünülür. Dolayısıyla bu haberin ve haberin devamında maktu’ hadis dediğimiz Vehb’in kendine âit tespitler kabul edilebilir bilgilerdir.

2.3. Hz. Peygamberin Kıyas Yapararak Akli Çıkarımlarda Bulunması

Kıyas, bir akıl yürütme biçimi olan temsili (analoji) ifade eder.⁹¹ Hz. Peygamber insanlara anlatmak istediği hakikatleri kıyaslamalar yaparak yani akıl yürütme işlemiyle somutlaştırmıştır. Kıyası ilk kullanan Hz. Peygamber olmasa da onu bizzat kullanarak akıl yetisinin kullanımını hayatın içine çekmiş, hayatta kullanılır bir hale getirmiştir. Bunu birkaç örnekle somut hale getirmeye çalışalım:

"أَرَأَيْتُمْ لَوْ أَنَّ نَهْرًا بِبَابِ أَحَدِكُمْ يَغْتَسِلُ فِيهِ كُلَّ يَوْمٍ حَسَنًا، مَا تَقُولُ ذَلِكَ يُبْقِي مِنْ دَرَنِهِ قَالُوا لَا يُبْقِي مِنْ دَرَنِهِ شَيْئًا قَالَ فَذَلِكَ مِثْلُ الصَّلَوَاتِ الْحَمْسِ يَمْحُو اللَّهُ بِهِ الْخَطِيئَاتِ".

“Rasûlullah a.s. ‘Ne dersiniz? Birinizin kapısının önünde bir nehir olsa, o kimse her gün bu nehirden beş defa yıkansa, kirinden bir şey kalır mı?’ diye sordu. Sahâbiler: ‘O kimsenin kirinden hiçbir şey kalmaz’ dediler. Rasûlullah a.s. ‘Beş vakit namaz işte bunun gibidir. Allah beş vakit namazla günahları silip yok eder’ buyurdular”.⁹² Hz. Peygamber burada günde beş kez namaz kılmayı günde beş kez yıkanmaya kıyas etmiştir. Nasıl ki günde beş kez yıkanılrsa kişide kir bırakmazsa günde beş vakit kılınan namaz insanda günah bırakmaz, yani namaz günahlara kefârettir. Bu hadiste ayrıca Hz. Peygamberin muhataplarını soru sorarak doğruya yönlendirdiği gözlenmektedir. Bu

⁸⁵ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, c. 10, c. 4, 26; Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl*, c. 2, 357.

⁸⁶ İbrâhim 14/22.

⁸⁷ Hicr 15/42.

⁸⁸ Nahl 16/100.

⁸⁹ Hicr 15/39-40.

⁹⁰ Nahl 16/99; İsrâ 17/65.

⁹¹ Ali Durusoy, “Kıyas” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002).

⁹² Buhârî, *Mevâkîtu's-Salât* 6; Müslim, *Mesâcid* 283, 284.

yönteme de Felsefe’de “Buldurma (Sokrates) Yöntemi” denilmektedir. Yani muhataba birtakım sorular sorarak bildiklerinden hareketle bilmedikleri şeyleri öğretmektir.⁹³

"أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وُلِدَ لِي غُلَامٌ أَسْوَدُ فَقَالَ هَلْ لَكَ مِنْ إِبِلٍ قَالَ نَعَمْ قَالَ مَا أَلْوَانُهَا قَالَ هَلْ فِيهَا مِنْ أَوْزَقٍ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَأَتَى ذَلِكَ قَالَ لَعَلَّهُ نَزَعُهُ عِزْقِي قَالَ فَلَعَلَّ ابْنَكَ هَذَا نَزَعَهُ".

"Bir kişi Nebî'ye a.s. gelerek 'Yâ Rasûlallah! (Eşim ve ben siyah tenli olmadığımız halde) benim siyah tenli bir çocuğum oldu (eşimin gayr-i ahlaki bir şey yapmış olmasından şüpheleniyorum)' dedi. Hz. Peygamber 'Senin deven var mı?' diye sorunca o kişi 'Evet' dedi. Hz. Peygamber 'Renkleri nedir?' diye sorunca o kişi 'Kırmızı' dedi. Hz. Peygamber 'Onlar arasında boz deve var mı?' diye sorunca o kişi 'Evet' dedi. Hz. Peygamber 'Kırmızı develerden bu boz develer nasıl doğdu?' diye sorunca o kişi 'Belki de devenin atalarından birinin damarına çekmiştir' dedi. Hz. Peygamber de 'Belki de senin bu çocuğun da iki taraftan birinin atalarından siyah tenli olan birinin damarına çekmiştir' buyurdu".⁹⁴

Bu hadis-i şerifte de Hz. Peygamber'in, siyah tenli bir çocuk dünyaya getirmesinden yola çıkarak eşinin zina yapmış olabileceğini ve bu nedenle eşini boşamak istediğini ima eden kişiye kıyas yaparak problemi çözdüğünü görüyoruz. Hz. Peygamber, anne ve babası siyah tenli olmadığı halde siyah tenli doğan çocuğun durumunu kırmızı develerden doğan boz develerin atalarından bir damara dayanarak farklı renkte doğmasına kıyas etmiştir. Yine aynı zamanda "Buldurma (Sokrates) Yöntemi"yle muhataba bildiği şeyler hakkında soru sorarak bilmediği şeyleri öğretmek suretiyle akıl yürütme yolunu kullandığını görüyoruz. Bir başka açıdan Hz. Peygamber'in modern tıbbın kalıtım veya soya çekim dediği, genetik özelliklerin atalarından çocuğa geçmesi veya aktarılması bilgisini bildiğini ve öğrettiğini görüyoruz. Konuyla alakalı çok örnek vardır ama sözü uzatmamak için bu kadarla iktifa ediyoruz.

2.4. Dinin Akılla Kavranamayacak Hüküm ve Uygulamaları Var Mıdır?

Allah c.c. akli insanın mükellef olması için kriter olarak belirlemiş; akıllı ve irade sahibi olan insanı yeryüzünde muradını gerçekleştirecek halifesi tayin etmiş⁹⁵ ve dünyada yaptığı şeylerden sorumlu tutmuştur.⁹⁶ Şu hadis-i şerif de aklın dini teklif için kriter olduğunu ifade etmektedir: "Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, akli başına gelinceye kadar akıl hastalığına duçar olandan ve bulûğ (ergenlik) çağına gelinceye kadar çocuktan".⁹⁷ Akıl sayesinde doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan ayırır. Bu nedenle akıl İslam Dininde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte aklın rehberliği dinin bütün konularında doğru sonuca götürmeyebilir. Ya da başka bir ifadeyle aklın doğru gördüğü yanlış olabilir. Bu hususta Hz. Ali'den r.a. gelen bir rivâyet vardır:

"لَوْ كَانَ الدِّينُ بِالرَّأْيِ لَكَانَ أَسْفَلُ الحُفِّ أَوَّلُ بِالْمَسْحِ مِنْ أَغْلَاهُ وَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ عَلَى ظَاهِرِ خَفِّيهِ".

⁹³ Mehmet Zeki Aydın, "Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi", *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 57.

⁹⁴ Buhârî, Talak 25, Hudûd 43, İ'tisâm 12; Müslim, Talak 18, 19, 20.

⁹⁵ Bakara 2/30. (Hani rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti.)

⁹⁶ Ahzab 33/72. (Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi.)

⁹⁷ Ebû Dâvûd, Hudûd 17; İbn Mâce, Talak 15.

“Din eğer (sırf) ra’y (aklı çıkarım) ile bilinebilseydi, mestin üstü mesh etmeye alt kısmından daha evlâ olurdu. Halbuki ben Rasûlullah’ı a.s. mestin (sadece) üst kısmını mesh ederken gördüm”.⁹⁸ İslam Dininde hükümler, illeti ve maslahatı aklen kavranabilecek (ma’kûlu’l-ma’nâ / muallel / ta’akkulî) hükümler ile illeti ve maslahatı aklen kavranamayacak (ta’abbudî) hükümler olmak üzere ikiye ayrılır. Akıl, ma’kûlu’l-ma’nâ / muallel / ta’akkulî hükümlerin illetini yani emredilme ya da yasaklanma gerekçesini bilebilir, anlayabilir; ta’abbudî hükümlerde ise hükmün gerekçesi olan maslahatı bilemez.⁹⁹ Mest’e mesh etme, meşakkati def’ etme maslahatının akıl tarafından anlaşılabilmesi sebebiyle ma’kûlu’l-ma’nâ / muallel / ta’akkulî hükümlerdenken¹⁰⁰ mestin altına değil de üstüne mesh etme ta’abbudîdir. Aklın zayıflığı sebebiyle çocuğun malına hacr konulması yine ma’kûlu’l-ma’nâ / muallel / ta’akkulî hükümlerdendir.¹⁰¹ Zira akıl, tasarruflarının kendi lehine mi yoksa aleyhine mi olduğunu bilemeyecek çocuğun malının korunmasını gerekli görür. Namaz vakitlerinin şer’in belirlediği vakitlerde olmasının kul için hangi maslahatları içerdiğini akıl bilemez ama Allah’ın böyle emretmesinde mutlaka maslahat vardır diye iman edip teslim olur¹⁰²; abdest almak hükmî bir temizliktir yani abdest azalarında herhangi bir necâset görülmediği halde bu azaların yıkanması aklın bilemeyeceği bir manevî temizlik yapmaktır¹⁰³; iki bayanın şahitliğinin bir erkeğin şâhitliğine denk tutulması, miras hisselerinde erkeğe kıza verilecek hissenin iki katı verilmesi¹⁰⁴ hükmü gibi hususları da ta’abbudî hükümlere örnek verebiliriz. Netice olarak akıl dini meselelerde gerek şarttır ama yeter şart değildir.

2.5. Sünnet Akıl Âfet ve Kusurlardan Korunamızı Öğütlemektedir

Abdullah b. Mubârek’in (ö.181/797) *ez-Zühd ve’r-Rekâik* isimli eserinde uzun bir hadiste akılla alakalı şu tanımlama yapılmaktadır: "...وَأَفَةُ الْعَقْلِ الْعُجْبُ بِنَفْسِهِ...", "... Ve aklın âfeti, kendini beğenmesidir...".¹⁰⁵ Bu hadis-i şerifte akıl kötülenmemekte fakat, başka nimetlerin onları âciz ve zayıf bırakan birtakım noksanlıkları olduğu gibi, aklın da fonksiyonunu kâmil anlamda icrâ etmesini engelleyecek bazı kusurları olabileceği dikkatimize sunulmaktadır. O da aklın ya da o aklın sahibinin kendini yanılmaz görmesi, kendine hatayı yakıştıramamasıdır. Halbuki “akıl akıldan üstündür”. Bir kişi içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle akıl yetisini olması gerektiği gibi kullanamayabilir ve yanılabılır. Bu nedenle akıllı kişi kendini hiç yanılmaz görmemeli, başkalarının akıllarını vardığı sonuçları denetlediği mihenk taşı gibi kullanmalı, kendi sağlamlasını yapmalıdır. Bu nedenle George Bernard Shaw’a nisbet edilen bir sözde “Akıllı bir insan, aklını kullanır. Daha akıllı insan, başkalarının da aklını kullanır” der.

⁹⁸ Ebû Dâvûd, Tahâre 62; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, 139, 737.Hadis; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, c. 1, 165, 1895.Rivâyet.

⁹⁹ Abdurrahman Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1990), 406-407.

¹⁰⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *Ravzatu’n-Nâzir ve Cennetü’l-Menâzir* (Beyrut: Müessesetu’r-Reyyân, 2002), c. 2, 269.

¹⁰¹ Ebû’r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1987), c. 3, 275.

¹⁰² Ebu’l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *el-Furûk (Envâru’l-Burûk fi Envâi’l-Furûk)* (Kahire: Alemu’l-Kütüb, ts.), c. 2, 57, 80, 141.

¹⁰³ Alâuddin Abdulaziz b. Ahmed Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr Şerhu Usûli’l-Pezdevî* (Mısır - Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, tsz.), c. 4, 126.

¹⁰⁴ Abdulvehhab Hallâf, *İlmü Usûli’l-Fıkh* (Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1986), 33.

¹⁰⁵ Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve’r-Rekâik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 285, 829.Hadis.

Vehb b. Münebbih'ten gelen şu İsrâilî rivâyet'te, akılları şaşkın, ne yapacağını bilemez hale getirecek büyük musibetlerin cereyan edeceği bildirilmektedir:

"قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فِيمَا عَيَّرَ بِهِ الْأَحْبَارَ أَحْبَارَ بَنِي إِسْرَائِيلَ تَقْفَهُوْنَ لَعِبْرِ الْعِبَادَةِ وَتَعْلَمُونَ لَعِبْرِ الْعَمَلِ وَتَلْمِضُونَ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْأَخِيرَةِ وَتُنْفِقُونَ الْقَدَا مِنْ شَرَابِكُمْ وَتَبْتَلِعُونَ أَنْثَالَ الْجِبَالِ مِنَ الْحَرَامِ وَتُنْقَلُونَ الدِّينَ عَلَى النَّاسِ وَلَا تُعِينُوهُمْ بِرَفْعِ الْحَنَاصِرِ وَتَلْبَسُونَ جُلُودَ الضَّانِ وَتُخْفُونَ أَنْفُسَ الدَّقَابِ وَتُبَيِّضُونَ نَيْبَكُمْ تَقْتَبِسُونَ بِذَلِكَ مَالَ الْيَتِيمِ وَالْأَرْمَلَةَ قَالَ اللَّهُ فَبِعِزَّتِي خَلَفْتُ لَأَضْرِبَنَّكُمْ بِفِتْنَةٍ نَضِلُّ فِيهَا عَقْلُ ذِي الْعُقُلِ وَحِكْمَةُ الْحَكِيمِ".

"Allah Tebârake ve Teâlâ İsrâiloğulları bilginlerini şu (dehşete düşürücü) sözlerle ayıpladı: Sizler fikhi (dinde derinleşmeyi) ibâdet için öğrenmiyorsunuz. Sizler ilmi amel etmek için öğrenmiyorsunuz. (Namaz, oruç gibi) Âhîret amelleriyle dünyayı ve dünyalıkları kazanmak istiyorsunuz. İçeceklerinizdeki ufak toz ve kalıntıları temizlerken dağlar kadar haramı yutuyorsunuz. İnsanlara dini yaşanmaz şekilde ağırlaştırırken onların en ufak ihtiyaçlarında destek olmuyorsunuz. Koyun postundan elbiseler giyerken kurtların nefesini alıp verdiğinizi (kurtlar gibi sürüyü helak eden tabiatta olduğunuzu) saklıyorsunuz. Beyaz (haham, âlim) elbiseleri giyip yetim ve dulların mallarına el koyuyorsunuz. Allah c.c. buyurdu ki: İzzetime yemin olsun ki akıl sahibinin aklını, hikmet sahibinin hikmetini bile bozup savuracak bir fitneyi sizin başınıza getireceğim".¹⁰⁶ Bu rivâyet de İsrâilî bir rivâyettir. Fakat içerik bakımından Kur'an'a ve sünnete aykırı değildir. Zira bu rivâyette anlatılan ilimle amel edilmemesi, yetim mallarının yenmesi, dini yaşantının izhâr edilerek dünyalık elde edilmesi gibi hasletler Kur'an tarafından da kınanmaktadır. Allah c.c. ilmiyle amel etmeyenleri "Tevrat'la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer..."¹⁰⁷ ve "Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır"¹⁰⁸ âyetleriyle kınamakta; Allah c.c. Yahûdî ve Hristiyan din bilginlerinin yetim ve yoksul insanların mallarını yediğine "Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoşurlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!"¹⁰⁹ ve "Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyecekleri şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir" âyetleriyle işâret etmiştir. Dini yaşantı izhâr edilerek dünyalık elde etmek yani Allah ile aldatmak diyebileceğimiz husus ise Kur'an'da şu âyet-i kerimede açık bir şekilde geçmektedir: "İman edenlerle karşılaşınca 'inandık' derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise 'Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz' derler"¹¹⁰. Bu âyetlerden de anlıyoruz ki Vehb b. Münebbih'in bu İsrâilî Rivâyet'teki naklettiği bilgiler Kur'an'a aykırı değildir. O halde bu hadisten akıl ile ilgili alacağımız mesaj, öyle zamanlar, imtihan ve fitneler gelecektir ki insanın aklını ne yapacağını bilemez hale getirecektir. İnsanın bu durumlara karşı dikkatli olması gerektiği gibi, fitnelerin zuhuruna sebep olan bu günahlardan hem kendisi kaçması hem de toplumu ikaz ve irşatlarıyla koruması gerekir.

Sonuç

Hadislerin dînî anlamda mükellef olmanın kriteri olan akla duyarsız kalması, akıldan olumlu anlamda bahsetmemesi, akılı kötülemesi düşünülemez. Hadisler, akılı kullanmaya teşvik

¹⁰⁶ Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *ez-Zühhd*, ed. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim (Helvân-Kahire: Dâru'l-Mişkât, 1993), 35, 7.Rivâyet.

¹⁰⁷ Cuma 62/5.

¹⁰⁸ Saff 61/3.

¹⁰⁹ Tevbe 9/34.

¹¹⁰ Bakara 2/14.

eden Kur'an'ın şerhini yapmakta, pratik örnekler sunmaktadır. Bunun yanında aklın âfet ve kusurlardan korunmasını da salık vermektedir.

İlk yaratılan varlığın ne olduğu, akıl yetisini sevk ve idâre eden organın hangisi olduğu tartışması, haddi zatında, bizce gereksiz bir tartışmadır. Zira önemli olan ilk yaratılma son yaratılma değil icrâ ettiği fonksiyondur. Akıl, dünyadaki davranışlarımızdan sorumlu olmamızın kriteridir. Dolayısıyla eşref-i mahluk olarak yaratılan insanın, neyi, neden, nasıl, ne zaman, nerede, kiminle yapması gerektiğini fark ettiren akıl hadislerde yani Hz. Peygamber'in sünnetinde övülmüştür.

Aklın rehberlik ve irşâd yapacak peygamberlerde kemmiyet veya mahiyet bakımından daha fazla ve güçlü olması yadırganacak bir husus değildir. Zira önderliğin hakkının verilmesi için önderlik yapacağı insanlardan üstün olması elzemdir. Günümüzde de müesseseler, şirketler, diğerlerine göre daha önemli görev yapacak personelini ek kurslara, seminerlere, gezilere, eğitimlere tabi tutarak daha yetkin hale getirmeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla peygamberlerin akli yetilerinin daha güçlü olması adaletsizlik olarak görülmez.

Kaynakça

- Abdulaziz el-Buhârî, Alâuddin Abdulaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Mısır - Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, tsz.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrahmân. *ez-Zühd ve'r-Rekâik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Abdulvehhab Hallâf. *İlmu Usûli'l-Fıkh*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 20. Basım, 1986.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammâ İştihara Mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin. *eş-Şerî'a*. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ali el-Kârî, Nûrüddîn Ali b. Sultân. *el-Esrârü'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevzûa (el-Mevzûâtu'l-Kübrâ)*. Beyrut: Dâru'l-Emâne, ts.
- Ali el-Kârî, Nûrüddîn Ali b. Sultân. *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhü Mişkâti'l-Mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2002.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi". *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001).
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Şuabu'l-İmân*. ed. Abdu'l-Aliyy Abdu'l-Hamid Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el- - Mahfûzrahman Zeynullah vd. *el-Bahrü'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*. 18 Cilt. el-Medinetü'l-Münevverâ: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1. Basım, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu'l-Müsnedi's-Sahihî'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâhi Sallâllahu Aleyhi ve Sellem ve Sünenihi ve Eyyâmih*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir. 6 Cilt. Mısır: Dâru Tavgû'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Edebü'l-Müfred*. ed. Muhammed Fuad Abdülbaki. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1989.
- Çetin, Mehmet. "Aklın Mahiyeti - Akıl ve Naklin Deliller Hiyerarşisindeki Yeri". *Akl Kitabı* 6. 57-81. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Çetin, Mehmet. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsuzluk (Teori ve Uygulama)*. Ankara: Gece Akademi, 1. Basım, 2018.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. thk. Nebîl Hâşim el-Gamrî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 2000.
- Dîneverî, Ebû Bekr Ahmed b. Mervân ed-. *el-Mücâlese ve Cevâhirü'l-İlm*. ed. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.

- Durusoy, Ali. "Kıyas". 25/525-529. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *ez-Zühed*. ed. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 1 Cilt. Helvân-Kahire: Dârü'l-Mişkât, 1. Basım, 1993.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Ebû Zehv Muhammed, Muhammed. *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*. 1 Cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: er-Riâseti'l-Âmme Li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1984.
- Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin. *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Dâife ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyiu fi'l-Ümme*. 14 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Meârif, 1. Basım, 1992.
- Firyâbî, Ebû Bekir Ca'fer b. Muhammed el-. *Kitâbu'l-Kader*. ed. Abdullah b. Hamed el-Mansûr. 1 Cilt. es-Suûdiyye: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mizânü'l-Amel*. ed. Süleyman Dünyâ. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1. Basım, 1964.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen. *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl*. ed. Abdurrahman Umeyra. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.
- Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh. *Mâhiyetü'l-Akli ve Ma'nâhu ve'h-Tilâfi'n-Nâsi fih*. ed. Hüseyin el-Kuvvetlî. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1978.
- Hasan Muhammed Eyyüb. *Tebsîtu'l-Akâidi'l-İslâmiyye*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nedveti'l-Cedîde, 5. Basım, 1983.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin. *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr Fi Tahrîci mâ fi'l-İhyâ mine'l-Ahbâr*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 2005.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fazlihi ve Mâ Yenbağî fi Rivâyetihî ve Hamlihî*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zührî. 2 Cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dârü İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebû Zeyd. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 5. Basım, 2007.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu Hanci, ts.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Dâif*. ed. Abdülfettâh Ebû Gudde. 1 Cilt. Halep: Mektebâtü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1970.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *Ravzatu'n-Nâzir ve Cennetü'l-Menâzir*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân, 2. Basım, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dârü'l-İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1994.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed. *et-Tergîb fi Fedâilil-A'mâli ve Sevâbi Zâlik*. ed. Muhammed Hasan Muhammed. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. ed. Abdurrahman b. Muhammed. 35 Cilt. es-Suûdiyye: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *el-Mevzûât*. ed. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. el-Medinetü'l-Münevvera: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1968.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddin Ahmed b. İdris el-. *el-Furûk (Envâru'l-Burûk fi Envâil-Furûk)*. 4 Cilt. Kahire: Alemu'l-Kütüb, ts.
- Mâverdí, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1986.
- Muhammed el-Emîn b. Abdillâh el-Ermî eş-Şâfiî. *Tefsîru Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân fi Ravâbi Ulûmi'l-Kur'an*. 33 Cilt. Beyrut: Dârü Tavku'n-Necât, 1. Basım, 2001.

- Mustafa Çağrı. "Yaratma". *DİA (TDV İslâm Ansiklopedisi)*. 43/324-329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013.
- Münâvî, Zeynuddin Muhammed Abdurrauf el-. *et-Teyşîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-İmami'ş-Şâfiî, 3. Basım, 1988.
- Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l-Adli İlä Rasûlillahi Sallallahu Aleyhi ve Sellem*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Abdülfettâh Ebü Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebü'l-İslamiyye, 2. Basım, 1986.
- Özşenel, Mehmet. "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivâyetler". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 3/4 (1998), 171-189.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. ed. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dimaşk - Beyrut: Dâru'l-kalem - Dâru'ş-Şâmiyye, 1. Basım, 1992.
- Sâid Havva. *el-Esâs fi's-Sünneti ve Fikihâ - el-Akâidü'l-İslâmiyye*. 3 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 1992.
- San'ânî, Abdürrezzâk Ebü Bekir b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. el-A'zamî Habîbürrahmân. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Sehâvî, Şemsuddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-. *el-Mekâsîdu'l-Hasane*. ed. Muhammed Osman. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.
- Süyûtî, Abdurrahman Celâlüddin es-. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Süyûtî, Abdurrahman Celâlüddin es-. *el-Leâliu'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*. ed. Ebü Abdurrahman Salah b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Şâfiî, Ebü Abdullah Muhammed b. İdris eş-. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1951.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Târik b. İvâdullah - Abdülmühsin b. İbrâhim. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Tayâlisî, Ebü Dâvûd Süleyman b. Dâvûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1999.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiü's-Sahîh (es-Sünen)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*. ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1987.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Mürtezâ. *Tacü'l-Arûs*. 40 Cilt. by.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşî, Ebü Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez- - Mustafa Abdulkâdir Ata. *el-Leâliu'l-Mensûra fi'l-Ehâdisi'l-Mensûra*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.